

Zarnigor ABDUQODIROVA,
O'zbekiston Milliy Universiteti magistranti
E-mail: zarnigorabduqodirova@gamil.com

F.f.d., professor O.Hamroyeva taqrizi asosida

“MU'IN UL-MURID” – ADABIY MANBA SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIV asrda Xorazm diyorida, Oltin O'rda adabiy muhitida yaratilgan “Mu'in ul-murid” asari va uning mazmun mundariyasi haqida so'z boradi. Shuningdek, maqolada asarning muallifligi masalasi hamda unda ifodalangan g'oyalar umumiy tarzda ochib berishga harakat qilingan. Manba bo'yicha shu vaqtga qadar aytilgan ilmiy farazlarga munosabat bildirilgan va shaxsiy xulosa berilgan.

Kalit so'zlar: “Mu'in ul-murid”, Shayx Sharaf, Oltin O'rda adabiyoti, fiqh, tasavvuf, murid.

“МУЬИН УЛ-МУРИД” – КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ ИСТОЧНИК

Аннотация

В данной статье рассматривается произведение “Муьин ул-мурид”, созданное в литературной среде Золотой Орды в XIV веке на территории Хорезма, а также его содержание. Кроме того, в статье затрагивается вопрос авторства произведения и выраженные в нем идеи. Дается оценка существующим научным гипотезам о данном источнике и представляется личное заключение.

Ключевые слова: “Муьин ул-мурид”, Шейх Шараф, литература Золотой Орды, фикх, суфизм, мурид.

“MU'IN UL-MURID” – AS A LITERARY SOURCE

Annotation

This article discusses the work “Mu'in ul-murid”, created in the literary environment of the Golden Horde in the 14th century in the land of Kharezm, and its content. Additionally, the article attempts to clarify the issue of the authorship of the work and the ideas expressed in it. The article also addresses previous scholarly hypotheses regarding the source and provides a personal conclusion.

Key words: “Mu'in ul-murid”, Shaykh Sharaf, Golden Horde literature, fiqh, sufism, murid.

Kirish. Islom dini – xalqni ilm-ma'rifatga, yaxshilik va yomonlikni bir-biridan farqlashga o'rgatadigan haq din. Islom dini butun Sharq dunyosida yaratilgan asarlarga o'z ta'sirini o'tkazdi va ularda o'z aksini ko'rsatdi. Xususan, Oltin O'rda adabiy muhitiga islom dini boshqa Sharq xalqlariga nisbatan kechroq kirib keldi, shunga qaramasdan, ijtimoiy-ma'daniy hayotning barcha jabhalariga kuchli ta'sir o'tkaza oldi. Buning natijasi o'laroq, Oltin O'rda adabiy muhitida islom dini ta'sirida diniy-ma'rifiy, didaktik asarlar yuzaga keldi. Oltin O'rda xonligi islom dinini qabul qilgach (Berkaxon hukmronligi davrida, XIII asr) islom dini arkonlarni o'rganish zaruriy talabga aylandi. Shu sababli diniy mavzudagi asarlar yuzaga keldi. Bunda, albatta, hukmdorlarning ham o'rni katta edi, ular yuksak salohiyatga ega bo'lgan shaxslardan diniy mazmundagi asarlar yozishini so'rasgan. Buning natijasi o'laroq Rabg'uziyning “Qisasi Rabg'uziy” asari (1309-1310, Nosiriddin To'qbug'a topshirig'i bilan), Shayx Sharafning “Mu'in ul-murid” asarlari yuzaga keldi.

“Mu'in ul-murid” XIV asrda Oltin O'rda adabiy muhitida yaratilgan diniy-tasavvufiy ruhdagi asardir. Ushbu asar Xorazmda, hukmdor Ersari Beyning topshirig'i bilan yaratilgan. “Xizr eli salur elindin Abulxonda Arsariboy tegan bor erdi, uzoq umr topqan, davlatli va musulmonliqqa qo'shish qila turg'an kishi erdi. Arsariboy borib shayxi mazkurga qirq teva niyoz berib, inobat qilib, iltimos yuzindin arz qildikim biz kim turk xalqi tururmiz, arabiy kitoblarni o'qub, ma'nisiga yetishib amal qilmaqliq basi mushkul bo'la turur. Agar arabiy masalalarni turkiy tarjima qilib, inoyat qilsangiz erdi, savobga sherik bo'lardingiz tedi.” Yuqoridagilardan ma'lumki, asar arab bo'lmagan musulmonlar, aniqrog'i turkmanlar uchun din arkonlari va fiqh masalalarini oson va tushunarli o'rganishlari uchun zaruriy qo'llanma o'laroq yaratilgan. “Mu'in ul-murid” turkiylar uchun tushunarli tilda: qoraxonli turkchasining o'g'uz va qipchoq lahjalari qorishmasi natijasida vujudga kelgan xorazm turkchasida yozilgan. Bu asar XIV asrga tegishlidir. “Mu'in ul-murid” asarining oxirgi to'rtligida asarning yozilish sanasi ko'rsatilgan:

Idi berdi tevfiq bu birkach kalam

Oruch ayi ichre bitildi tamam

Tarix yetti yuz on uch erdi yili

Selamun aleykum, aleykum selam

Ushbu to'rtlik bizga shuni ma'lum qiladiki, asar hijriy 713-yili, milodiyda esa 1313-yil oxirlari va 1314-yil boshlarida ramazon oyida yozib tugallangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Mu'in ul-murid” asari XIV asrda Xorazmda yashagan shayx, adib va fiqhshunos olim Shayx Sharaf tomonidan yozilgan. Ushbu adib haqidagi ma'lumotlar bizgacha deyarli yetib kelmagan. Asar muallifligi masalasi bo'yicha o'zbek olimlaridan Abulg'uzi Baxodirxon, Abdurauf Fitrat hamda Olim Sharafiddinovlar munosabat bildirishgan. Turk olimlaridan Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Fuad Ko'prulu, shuningdek, amerikalik olim A.J.E. Bodrogligeti ham asar muallifligi masalasi bo'yicha o'z fikrlarini bildirishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolaning metodologik asosi sifatida tasavvuf adabiyoti vakillari adabiy merosini o'rganish, ilmiy tadqiq etishda keng qo'llaniladigan tamoyil va uslublarga, sinovdan o'tgan zamonaviy bilish metodlariga amal qilindi. Maqola yozish jarayonida tarixiy tipologik, struktural, tarixiy - qiyosiy, tasniflash va boshqa metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. “Mu'in ul-murid” asarida shoir o'zi haqida deyarli ma'lumot bermagan. Faqatgina asarning “Qalb va nafs bayoni” bobining 349-to'rtligida Shayx Sharaf Hoja nomi uchraydi:

Ko'ngul nefs-u ruh din netije erur

G'alib bolsa biri angar yuz urur

Biling bu beyan SHEYX SHARAF HAJENING

Mebadi sulukda bitiglig turur.

Ushbu to'rtlik bizga asar muallifi Shayx Sharaf Hoja ekanligi va uning “Mebadi suluk” nomli yana bir asari bor ekanligini ko'rsatadi. Abulg'uzi Bahodirxon o'zining “Shajarayi tarokima” asarining “So'ng turkman bo'lib, turkmanlarg'a qo'shilg'on ellarlar zikri” bobida asar haqida quyidagi ma'lumotlarni yozib qoldirgan: “Arsariboy borib shayxi mazkurga qirq teva niyoz berib, inobat qilib, iltimos yuzindin arz qildikim

biz kim turk xalqi tururmiz, arabiy kitoblarni o'qub, ma'nisiga yetishib amal qilmaqliq basi mushkul bo'la turur. Agar arabiy masalalarni turkiy tarjima qilib, inoyat qilsangiz erdi, savobga sherik bo'lardingiz tedi ersa, shayx Sharafxo'ja taqi barcha mas'alayini tarjima qilib, bir kitob etib, "Muayyinul murid" ot qo'yub Arsariboyg'a berdi. Ul vaqtdin to bu kungacha barcha turkmanlar ul kitobning mas'alalarig'a amal qilatururlar". Ushbu tarixiy ma'lumotlari bilan Abulg'ozi Bahodirxon nafaqat asarning muallifligi masalasini, balki asar yozilish sabablarini ham yoritib o'tgan. Darhaqiqat, bu davrda islomga e'tibor kuchli edi va islom arkonlarini o'rganish uchun kitoblarga ehtiyoj bor edi. Ayni shu uchun davlat hukmdorlari ham ilm ahliga homiylik qilishgan. Ahmad Zaki Validiy Shayx Sharafning Xorazmlik olim ekanligini ta'kidlaydi. U turkmanlar, o'zbeklar va to'bol turklari orasida juda mashhur shayx sifatida tanilganini, turkmanlarga islom dinini o'rgatish maqsadida turkiy tilda asarlar yozgan olim sifatida taassurot qoldirganini hamda "Mebadi suluk" deb atalgan tasavvufiy kitob yozganligi haqida aytgan. Ko'pruluning ma'lumotlariga ko'ra, 1300-yillarning ikkinchi yarmi 1400-yillarning boshlarida yashagan va Yassaviya silsilasining mashhur shayxi Zangi otaning murid bo'lgan Xorazmlik Shayx Sharafning mozori hozirda Urganchdadir. Bu shayxning shuhrati nafaqat turkmanlar orasida juda baland bo'lgan, balki o'zbeklar orasida ham "doston qahramoni" sifatida tanilganini ta'kidlaydi. Yuqoridagilardan ma'lumki, ko'plab olimlar tomonidan "Mu'in ul-murid" asari muallifi sifatida Shayx Sharaf tan olingan, biz ham ushbu fikrlarni ma'qullaymiz.

"Mu'in ul-murid" islom fiqhshunosligiga bag'ishlangan asardir. Shuningdek, ushbu asardan tasavvufiy ruhdagi "Suhbat bo'limi" ham o'rin olgan. Umuman olganda bu asar boshidan oxirigacha islomga bag'ishlangan. Asarning asosiy mavzusi islom ekanligi har baytdan anglashiladi. Jumladan, ushbu asarning 402-to'rtligida bu ochiq-oydin ko'rinadi:

Bu kach so'z aytgan ati islom ol

Tileki ahir vakt iman islom ol

Atam baba islom veliyyu'l-vera

O'zi zikri tilde tuman aslam ol

Albatta, kitob uchun tanlangan sarlavha ham ushbu asarning umumiy mazmunini ochishga xizmat qiladi. Murid istilohi musulmon sharqida keng tarqalgan va faol iste'moldagi so'z bo'lib bir qancha ma'nolarni ifoda etishga xizmat qiladi. Murid (hohlovchi) — pir yoki eshon (murshid)ga qo'l berib, sufiylik yo'liga kirgan shaxs. Tasavvufda tariqat murshidlaridan dars oluvchi shogird ma'nosida ishlatiladi. Murid-murshidlik munosabatlari muridning o'z piriga so'zsiz itoat etishi, xizmat qilishi va uning izidan borishini taqozo qilgan. Umuman, murid atamasi sufiy va hatto oddiy musulmon ma'nolarini ham anglatadi. Darhaqiqat, murid tasavvuf yo'lidagi shaxsdir.

"المريد Mürid – Tasavvuf yolunu tutmaya vey tarikata girmeye karar veren yahut bir şeyhe bağılı bulunan kişi anlamında tasavvuf terimi. Sözlükte "iradesi, isteği olan kişi" mânasındaki mürid kelimesi tasavvuf tarihinde ve çeşitli tasavvufi

zümreler arasında farklı mânalarda kullanılmıştır. İlk sûfi müellifler müridden çok irade kavramı üzerinde durmuşlar, iradenin mürid ve murâd terimleriyle ilişkisini göstermeye çalışmışlardır". Albatta, murid ushbu yo'lni tanlar ekan, bu o'z-o'zidan murid iroda sohibi bo'lishini taqazo etadi. Muin atamasi esa qo'llab-quvvatlovchi, yordamchi degan ma'nolarni anglatadi. Bu so'z Alloh taoloning sifatlaridan bo'lib, ba'zi o'rinlarda Allohning 99 ismlaridan biri sifatida ham talqin etiladi. Demak, "Mu'in ul-murid" kalimasini qisqacha qilib "muridlar yordamchisi" deb aytish ham mumkin. Darhaqiqat, ushbu asar muridlar uchun bir darslik o'laroq maydonga keldi. Ushbu asarda dindagi eng muhim vazifalar o'z ifodasini topgan. Islom ilohiyoti, siyra, islom tarixi, fiqh, tafsir, tasavvuf kabi asosiy islom ilmlarini yaxshi bilgan, tushungan muallif o'z asarini jami 12 bobga ajratadi va ba'zi boblar yana bir necha fasllarni o'z ichiga oladi. Boblarning sarlavhalaridan ham undagi asosiy mazmun anglashilib turadi. Asar Allohga hamd-u sano bilan boshlanadi. Shundan so'ng hazrat Odamdan boshlab to hazrat Muhammad (s.a.v.)ga qadar davom etgan 124 ming payg'ambarlarga va Muhammad Mustafoga (s.a.v) va to'rt xalifaga salom yo'llash bilan davom ettiriladi. Bundan keyingi bo'limlarda 13-266-to'rtliklarda diniy mavzular va 267-377-to'rtliklarda esa tasavvufiy mavzular haqida so'z boradi. Asar quyidagi qismlardan iborat:

Iymon bo'limi

Alloh va uning payg'ambari Muhammadni bilish bo'limi

Vaz va nasihatlar bo'limi

Turli mavzularga taalluqli bo'lim

Zakat bo'limi

Vasiyatnomalar bo'limi

Odob-axloq bo'limi

Muvofiqlik bo'limi

Suhbat bo'limi

Shariat, tariqat va haqiqat bo'limi

Qalb va nafs bo'limi

Tariqatga kirish bo'limi

Allohga shukr qilish va yaxshilarni eslash, Bobo Eranning fazilatlarini tushuntirish, muallif va asar nomini tilga olish, xatoliklar uchun Allohdan kechirim so'rash. Asar nihoyatda aniqlik bilan tarkiblanganki, natijada muallif islomdagi har bir masalaga alohida to'xtalib o'tgan. Har bir bob va fasl nomlari esa mavzuni oson topish uchun xizmat qilgan.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda boy tariximiz va merosimizni o'rganish davlat siyosati darajasida ahamiyatga molik ishlardan biri bo'lib qolmoqda. Tadqiqot obyektimiz bo'lgan ushbu asarni ham o'rganish, tadqiq etish, tabdil etish, ushbu asarning poetik va tasavvufiy jihatlarini ochib berish biz adabiyotshunoslar oldida turgan zaruriy vazifalardan biridir. Xulosa qilib aytganda, "Mu'in ul-murid" asari nafaqat adabiyotshunoslar uchun, balki o'zida ifoda etgan ma'nomazmuni nuqtayi nazaridan bugungi jamiyat uchun haam qimmatli manbadir.

ADABIYOTLAR

1. Fuad Köprülü. Turk Edebiyatı Tarihi. – İstanbul, 1926, s. 347
2. Recep Toparlı, Mustafa Argunşah. Mü'inü'l-mürîd. İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tipkibasım. ANQARA, 2008. – 322 c
3. Zeki A. Velidi, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler, Türkiyat Mecmuası, II, 1926, İstanbul, 1928, s.315-345
4. Aysu Ata, "Recep Toparlı, Mu'inü'l-Mürîd, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yatınları Nu:15, Erzurum 1988, LXXII+287 s.", OTAM (=Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), S.10, Ankara, 1999, s. 389-406.
5. Abid Nazar Mahdum, "Mu'inü'l-Mürîd Yazmasının Metin Dışı Türkçe, Arapça, Farsça Kayıtları Üzerine", İlmî Araştırmalar, Sayı:21, İstanbul, 2006, 153-165.
6. Abulg'oziy Baxodirxon. Shajarayi tarokima. T., 1995-26-bet
7. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. -Toshkent.Ma'naviyat,2000, 55-60betlar
8. Aysu Ata (2002), Harezmi-Altın Ordu Türkçesi, İstanbul, 35